Il-Militar fil-Mellieħa

David Bartolo B.European Studies (Hons)(Melit)

Dan l-artiklu huwa ddedikat lill-istudjuż magħruf tal-Istorja ta' Malta, speċjalment iż-Żmien tan-Nofs jew aħjar il-Medju Evu, il-Professur Godfrey Wettinger (1929 - 2015) li għamel żmien twil jgħix fil-Mellieħa u li ħalliena ftit ġimgħat ilu.

Din is-sena se nagħtu titwila ħafifa lejn il-Militar fil-Mellieħa. Il-militar kienu, jew huma l-persuni nvoluti fit-taqbid u/jew il-persuni ngaġġati fis-setturi tad-difiża.

Inkitbu diversi artikli fuq il-fortifikazzjonijiet u difiżi fil-Mellieħa, imma ftit inkiteb fuq il-persuni li kienu jżommu l-għassa f'dawn l-postijiet u allura tajjeb li nagħtu ħarsa lejn dawn in-nies u huwa wkoll ta' ġieħ li niftakru fihom. Il-fortifikazzjonijiet mingħajr dawn in-nies kienu biss strutturi tal-ġebel bla ħajja u mingħajrhom ma kien jista' jsir xejn għad-difiża ta' pajjiżna.

Kif għedna diversi drabi, il-Mellieħa u l-inħawi fiż-żminijiet imbegħda kienu post mistkerrah u kważi diżabitat għalkollox minħabba li kienu nħawi li kienu jattiraw inżul faċli tal-għadu. L-inħawi kienu għal xi żminijiet bla popolazzjoni, bħalma kien sabhom il-Viżitatur Appostoliku Mons. Pietru Dusina waqt il-vista tiegħu fl-1575.[1] Dan minħabba li ħafna mill-kosta tal-inħawi tagħti lok għal inżul faċli bla ħafna xkiel naturali. Dan għalhekk kien ta' uġigħ ta'ras għal min jaħkem lil Malta, fosthom il-Kavallieri tal-Ordni ta' San Ġwann u l-Imperu Ingliż. Min-naħa l-oħra, allavolja kienet teżisti din il-biża', il-ħakkiema differenti, kif ukoll l-Università (it-tmexxija lokali u mhux dik tal-istudji) fl-Imdina, li kienet speċi ta' tmexxija lokali awtonoma, ippruvaw dejjem, fil-limiti ta' riżorsi, kemm dawk umani, kif ukoll dawk finanzjarji, li jżommu għases u xi tip ta' militar f'dawn l-inħawi.

Dan kien isir l-aktar mhux minħabba dawn l-inħawi, imma minħabba l-fatt li min kien jidħol fit-territorju tal-Mellieħa kien jista' jimxi lejn il-postijiet ċentrali ta' Malta bla ebda xkiel, speċjalment lejn l-Imdina fil-Medju Evu.

Il-Medju Evu

Fi żmien il-Medjuevu, il-ħakkiema Aragoniżi, kif ukoll id-diversi fewdatarji li ħakmu lil pajjiżna ftit li xejn taw każ il-ħarsien militari ta' Malta u għalhekk il-Maltin, immexxija mill-Università, waqqfu d-Dejma, biex tħares lil xtutna mill-ħbit tal-furbani.

Din kienet tip ta' milizzja fejn l-irġiel mit-tmintax sas-sittin sena kellhom jiffurmaw parti minn din il-forza b'obbligu. Dawn kienu mqassma skont il-lokalitajiet u kienu jaqdu dmirhom bla ħlas.[2]

Id-Dejma iktar kienet tip ta' milizzja li kienet organizzata fix-xhur sajfin u bħala forza ta' difiża, kif naraw mill-ittra li bagħat ir-Re Fonzu fit-3 ta' Jannar 1499 fejn talab lill-Maltin li jkun hemm erbat elef ruħ armati għad-difiża ta' pajjiżna.[3]

Ta' min jgħid li fil-listi tad-Dejma tal-1419 u ta' ca.1425, il-Mellieħa ma tissemmiex. Dan jista' jkun jew għax ma kienx hawn nies għad-Dejma, jew inkella minħabba l-fatt li kien post maqtugħ u l-ftit irġiel li seta' kien hawn ma kinux jistgħu jitqiesu biex jieħdu sehem f'din il-forza.[4] F'dawn iż-żminijiet tal-Medju Evu, kif ġa rajna, dawn l-inħawi kienu battala għalkollox u kienu meqjusa bħall-indifesi, u l-aktar post li kien l-eqreb lejn l-inħawi li kien abitat kien Ħal Dragu, li kien ħdejn il-Bidnija tal-lum.[5] Min-naħa l-oħra, f'dawn il-listi

Suldati tad-Dejma

nsibu li f'Għajn Tuffieħa biss kien hemm għassa fl-inħawi tal-Mellieħa u mbagħad l-eqreb għasses viċin dawn l-inħawi kienu Għajn Rażul, San Pawl il-Baħar u Buġibba.[6] Dawn kienu wkoll postijiet tal-għassa fl-1417.[7] Il-lista tal-1417 kienet biss lista tal-postijiet tal-għassa kif naraw fil-mappa f'dan l-artiklu u ma kinitx ibbażata fuq l-irħula, filwaqt li l-lista tal-1419 kienet ibbażata fuq l-irħula fejn kien hemm imniżżla 1,667 raġel minn 50 lokalità.[8] Fil-lista tal-1419 insibu li l-milizzja tan-Naxxar, li kienet tiġbor lin-Naxxar u l-irħula li kienu jagħmlu magħha u li kienet tieħu ħsieb il-ħarsien tal-inħawi tal-Mellieħa, kienet tikkonsisti minn 262 raġel, li 20 minnhom kienu fuq iż-żwiemel. Skont din il-lista, in-Naxxar kien jipprovdi 92 raġel biex jagħmlu xogħol ta' għassa mill-Imġarr sal-Bajja tas-Salini.[9] Din il-milizzja baqgħet tieħu ħsieb l-inħawi tal-Mellieħa anki fi żmien l-Ordni ta' San Ġwann.[10]

Ta' min jgħid ukoll li f'din il-lista tal-1419 kien hemm imniżżla żewġt irġiel li kien kunjomhom Millahi, Palmieri Millahi minn Ħal Lija u Salvu Millahi min-Naxxar. Jista' jkun li dawn iż-żewgt irġiel kienu Melleħin li marru jsibu kenn f'irħula oħra minħabba l-attakki frekwenti tal-furbani fl-inħawi?[11]

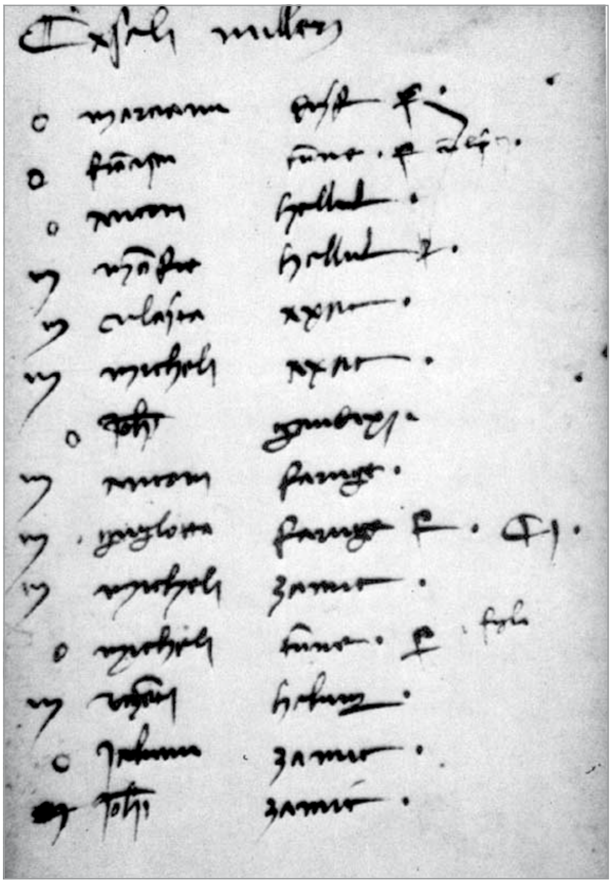

Parti mill-lista tal-Milizzja tal-1419

Minħabba li fl-inħawi ma kienx hawn nies fid-Dejma, l-awtoritajiet fl-Imdina kienu jħallsu lill-irġiel li kienu jagħmlu l-għassa għal xi nżul tal-għadu fl-inħawi. Din l-għassa kienet magħrufa bħala l-*Maħras* li kienet għassa bil-lejl max-xtut Maltin. Il-ħlas ta' dawn l-għassiesa, li kien ta' uqija kuljum, kien jiġi mit-taxxa mposta fuq l-inbid.[12] Din l-għassa kienet differenti u distinta mid-Dejma. Filwaqt li d-Dejma kienet ibbażata fuq l-irħula, il-*Maħras* jew il-*Guardia* kienet magħmula minn għassiesa tal-kosta u xogħolha kien is-sena kollha. Dawn xogħolhom primarjament ma kienx li jiġġieldu lill-għadu imma li jagħtu l-alarm.

Dawn bdew jagħmlu l-għassa mill-ewwel nofs tas-seklu ħmistax 'il quddiem u kien fis-sena 1461 li hija msemmija li bdiet issir l-għassa fil-Mellieħa.[13] Dawk li ma kinux jagħmlu dmirhom kienu jitilfu l-ħlas u jintbagħtu l-ħabs għal ħmistax-il ġurnata. Dawn l-irġiel li kienu jgħassu l-inħawi tal-Mellieħa kienu tnejn, imma meta fl-1462 kien hawn biża' ta' attakk mill-Għarab ta' Tuneż fuq Malta, fil-laqgħa tal-Kunsill Popolari tal-14 ta' Settembru tal-istess sena, sar qbil li l-għassa fl-inħawi tiżdied minn żewġt irġiel għal tlieta u dawn kellhom ikunu rekbin fuq il-bhejjem. L-għassa kellha ssir ukoll matul il-lejl.[14]

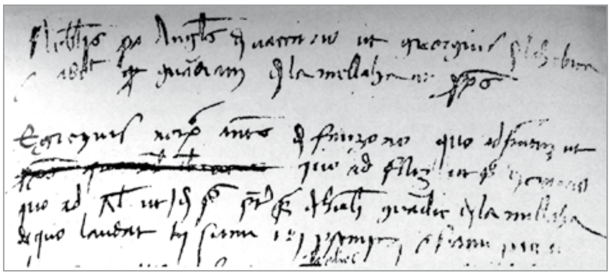

Id-deċiżjoni tal-Kunsill Popolari tal-14 ta' Settembru 1462 biex ikun hemm l-għassiesa matul il-lejl fil-Mellieħa.

Insibu wkoll li, f'laqgħa simili tal-4 ta' Jannar 1499, kien intqal li l-għases ta' Għajn Tuffieħa u ta' Selmun kienu fost l-aktar għases perikolużi f'Malta. L-għassa ta' Selmun kienet issir minn irġiel Naxxarin.[15] F'dan il-post tal-għassa nafu li xi żmien qabel saret din l-laqgħa, żewġ għassiesa kellhom taqtigħa ma' grupp ta' furbani li niżlu f'dawn in-naħiet bil-lejl.[16] Dan ħareġ minn bandu maħruġ nhar it-23 ta' Mejju 1473 mill-Ġurati tal-Imdina fejn ħarġu jagħrfu li ċertu Saycu Xerri u Agostino Sceberras, li kienu għassa fl-inħawi ta' Selmun, kienu ġew eżentati milli jagħmlu l-għassa bħala ringrazzjament tal-qlubija li wrew fl-imsemmija taqtigħa.[17]

L-Ordni ta' San Ġwann

Fl-ewwel snin tal-ħakma tal-Ordni ta' San Ġwann f'Malta, il-Mellieħa u l-inħawi baqgħu mingħajr difiża addattata u kien wara diversi snin li dawn l-inħawi bdew jingħataw l-attenzjoni mistħoqqa bħala difiża militari u anke fejn tidħol għassa max-xtut. Dan l-aktar wara l-attakk qawwi

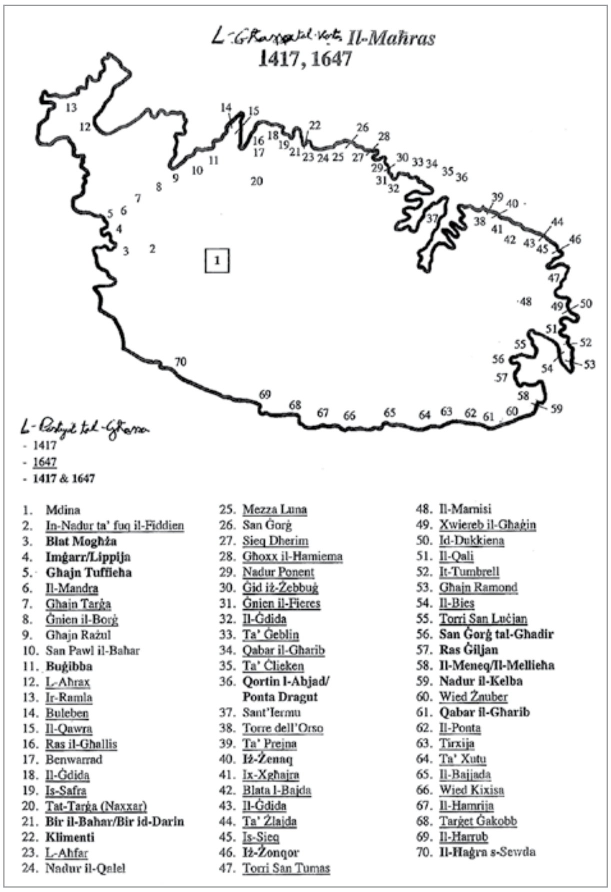

Postijiet tal-Għassa tax-Xtut - Il-Maħras fl-1417 u l-1647. Postijiet nru 5, 12 u 13 huma fl-inħawi tal-Mellieħa

li għamlu t-Torok fl-inħawi fl-1614 fejn l-inħawi kienu mingħajr difiża ta' xejn u t-Torok assaltaw is-Santwarju tal-Mellieħa u ħarqu xi rziezet.[18] F'nofs is-seklu sbatax bdew jinbnew diversi torrijiet fosthom it-Torri l-Aħmar jew ta' Sant'Agata (1649), tal-Aħrax jew it-Torri l-Abjad (1658) u dak ta' Għajn Ħadid f'Selmun (1658). Fis-seklu ta' wara, dak tmintax, inbnew diversi trunċieri u swar madwar il-kosta tat-tramuntana, l-aktar fl-inħawi tal-Aħrax.

Il-militari li kienu jieħdu ħsieb dawn l-fortifikazzjonijiet kienu suldati mir-riġment tan-Naxxar, li kien jiġbor fih madwar 670 suldat. Dawn kienu responsabbli minn dawn in-naħiet għax il-Mellieħa kienet tagħmel mal-parroċċa tan-Naxxar.[19] Fis-seklu tmintax, imbagħad, il-ħarsien ta' dawn l-inħawi nqasam bejn il-milizzji tan-Naxxar u dik ta' Birkirkara. Waqt li tan-Naxxar kellhom il-ħarsien bejn iċ-Ċirkewwa u t-Torri l-Aħmar, ta' Birkirkara kienu jħarsu l-Bajja tal-Mellieħa u dik ta' San Pawl.[20]

It-torrijiet iż-żgħar, bħalma kienu tal-Aħrax u ta' Selmun li kienu ġew mibnija mill-Gran Mastru Martin De Redin (1657-1660) li kien bena tlettax-il torri minn butu madwar Malta, kien ikollhom 4 suldati kull wieħed u bumbardier li kienu jkunu rekluti mill-aktar settur fqir tal-poplu. Kienu jitħallsu żewġ skudi fix-xahar waqt li l-bumbardier kellu nofs skud aktar.[21]

Madwar is-sena 1763, il-paga tas-suldati kienet toħroġ miż-żewġ Università, tal-Imdina u tal-Belt Valletta, u kienu jitħallsu għal sitt xhur. Dawn kienu mill-10 ta' Mejju sad-9 ta' Novembru. L-Università tal-Belt Valletta kienet tħallas 131 Skud u 8 Tari, filwaqt li dik tal-Imdina kienet toħroġ 62 Skud u 84 Tari. Dan kien jammonta għal total ta' 195 Skud li minnhom 189 kienu jmorru għall-pagi u 5 Skudi għaż-żamma tat-torrijiet. Fix-xhur l-oħra, kien ikun hemm suldati fit-torrijiet biss u b'kollox iż-żewġ Università msemmija kienu joħorġu 72 Skud flimkien.[22] Bosta drabi dawn is-suldati kienu jagħmlu talba biex xi ħadd jibdilhom għal xi żmien twil u dan il-permess kien jingħatalhom għax huma kienu jipprovdu lil xi ħadd biex isir hekk.[23]

Bini misterjuż li jista' jkollu konnessjoni mal-militar huwa dak il-bini magħruf bħala r-Razzett tax-Xjaten, li jiġi taħt il-wied ta' San Niklaw, fejn hemm parti mill-*bypass* bejn il-Mellieħa u l-Għadira u li nbena għall-ħabta tal-1750.[24] Jista' jagħti l-każ li kien xi kwartier għall-kavallerija imma ma hemm l-ebda dokumentazzjoni għal-liema użu kien sar hekk.[25]

Il-Mellieħa u l-inħawi lagħbu parti importanti fl-invażjoni Franċiża fl-10 ta' Ġunju 1798. Id-difiżi u l-militar f'dan l-inħawi waqt din l-invażjoni kienu mmexxija minn 3 Kavallieri. Il-Kommendatur De Bizier kien il-kmandant tal-inħawi tal-Mellieħa, il-Kavallier De Buzzi kien jikkmanda f'Selmun u l-madwar u fit-Torri l-Aħmar kien hemm il-Kavallier St Simon.[26]

Mir-rapport li bagħat lil Napuljun il-General Baraguey d'Hilliers, il-kmandant tal-qawwiet Franċiżi li attakka l-inħawi, jidher li l-Maltin f'dawn l-inħawi ddefendew il-qagħdiet tagħhom mill-aħjar li setgħu u li ċedew meta kellhom jiffaċċjaw forza qawwija sew.[27]

It-Torri ta' Għajn Ħadid (Selmun)	*5*
Il-Batterija ta' Westreme (L-Għadira)	*20*
Ir-Ridott tal-Mellieħa (L-Għadira)	*60*
Is-Swar ta' Qassisu	*60*
Il-Batterija ta' Qassisu	*20*
It-Torri l-Abjad u l-batterija tiegħu	*20*
Il-Batterija ta' Vendome (L-Armier)	*20*
Il-Batterija tal-Marfa	*20*
Ir-Ridotti tat-Torri l-Abjad, ta' Criwelli, ta' Eskalar u tal-Bir	*160*
Is-Swar tal-Armier	*160*
It-Torri l-Aħmar	*10*
Il-Batterija tal-Mistra	*20*
Total	*575*

Il-fortifikazzjonijiet fil-Mellieħa u s-suldati li kienu assenjati fihom (Fortifications of the Knights Hospitallers in Mellieħa)

L-Imperu Ingliż

Matul il-ħakma Ingliża f'Malta, il-Mellieħa ngħatat bixra differenti. Dan seħħ għal diversi raġunijiet. Fosthom kien hemm li dawn l-inħawi bdew jerġgħu jieħdu l-ħajja, il-popolazzjoni bdiet tiżdied għax daħlet is-sigurtà u spiċċat għalkollox il-biża' mill-furbani. Dan l-element biddel għalkollox l-ambjent ta' insigurtà u ġab l-istabilità. Anki l-militar ħa xejra oħra, fosthom li saret rivoluzzjoni fl-armamenti.

Matul din l-ħakma li damet aktar minn 160 sena u wara għal kważi żewġ diċenji sħaħ bħala bażi militari, il-Mellieħa wkoll kellha sehem fil-militar ta' pajjiżna. Waqt l-Ewwel Gwerra Dinjija l-inħawi tal-Mellieħa servew bħala post biex jiġu għall-konvalexxenza persuni tas-servizzi militari, l-aktar dawk ġejjin mill-front ta' Gallipoli u ta' Salonika.

Fil-bidu tas-seklu għoxrin, fil-Mellieħa saru żewġ kampijiet militari, wieħed kien il-Kamp ta' Għajn Tuffieħa li nbena bħala kamp tat-taħriġ għall-morini mis-sena 1902 'il quddiem. Dan kien jikkonsisti f'*ranges* tal-isparar u kwartier residenzjali għas-suldati, il-familji tagħhom u l-uffiċjali tal-kamp u ftit wara serva bħala kamp-sptar fl-Ewwel Gwerra Dinjija. L-ieħor kien il-Kamp militari tal-Għadira, li sar madwar is-sena 1907 u wara kien sar ukoll kamp-sptar fis-sena 1915 fil-bidu tal-Ewwel Gwerra Dinjija. Il-Palazz tal-Marfa ġie wżat ukoll għas-suldati feruti.[28] Fl-istess żmien, madwar is-sena 1910, il-militar poġġa mezzi tal-artillerija fuq ir-riħ tal-Bajja tal-Għadira[29] u matul l-Ewwel Gwerra Dinjija kien hemm ukoll għassiesa mal-kosta, fosthom in-naħat tal-Mellieħa, li kienu jirrappurtaw kull ċaqlieqa suspettuża li kienu jaraw lejl u nhar.[30]

L-Ingliżi bnew ukoll fortifikazzjonijiet ġodda fl-inħawi, fosthom Fort Campbell f'Selmun, li nbniet bejn l-1937 u l-1939. Din il-fortizza kien fiha forza ta' tmienja u sebgħin suldat u żewġ uffiċjali taħt il-Kaptan H.R Micallef, liema forza kienet parti mill-RMA (Royal Malta Artillery).[31] L-RMA kien riġment Malti u kien ġie ffurmat fl-1889. Qabel, dan ir-riġment tal-artillerija kien jismu l-*Malta Fencible Artillery* li ħareġ mir-*Royal Malta Fencible Regiment* (1815-1861).[32]

Minbarra dan ir-riġment, kien hawn ukoll suldati tal-K.O.M.R. (King's Own Malta Regiment). Dawn kienu ħames kumpaniji militari fi ħdan l-Ewwel Battaljun, li kien stazzjonat f'dawn l-inħawi u kien jikkonsisti minn 1,400 ruħ.[33] Dawn kienu wkoll fil-25 *pill-boxes* li kien hawn fil-Mellieħa u l-madwar fejn kien ikun hemm sitt suldati u uffiċjal mhux ikkummissjonat ġo kull waħda minnhom. Dawn il-*pill-boxes* kienu ġew mibnija mir-Royal Engineers.[34] Għal xi żmien ukoll kien hawn suldati tar-Royal Irish Fusiliers li kienu għamlu xi xogħlijiet fl-inħawi, bħal bini ta' difiżi f'Għajn Tuffieħa u tqegħid ta' *barbed wire* fil-Bajja tal-Mistra[35] u suldati tat-8 battaljun tal-Manchester Regiment. Dawn il-militari kollha kienu jiffurmaw il-Brigata tat-Tramuntana li kienet tieħdu ħsieb id-difiża tan-naħa ta' fuq ta' Malta. [36]

Matul il-preparamenti biex l-Alleati jinvadu Sqallija, fl-inħawi tal-Mellieħa kien hawn ukoll riġment tar-Royal Marines. F'dawn il-preparamenti, għamlu xi żmien ukoll stazzjonati, taħt it-tined fl-inħawi bħall-Aħrax u Selmun, diversi suldati tal-famuża Eight Army Ingliża.[37]

L-aħħar parata li saret mill-Home Guard tal-Mellieħa, il-Ħadd 10 ta' Diċembru 1944 (Times of Malta)

Fil-kamp tal-Għadira, kien hawn ukoll partiġjani Jugoslavi li kienu feruti u kienu ġew biex jiġu rekoverati f'Malta. Dawn kienu jagħmlu wkoll taħriġ militari mal-K.O.M.R. Diversi minnhom kienu mietu u ġew midfuna fiċ-ċimiterju tal-Għadira.[38]

Waqt it-Tieni Gwerra Dinjija, kienet twaqqfet il-*Malta Volunteer Defence Force*, jew kif jafuha aktar bħala l-*Home Guard*. Dawn kienu twaqqfu fil-każ ta' nżul ta' suldati tal-għadu bil-paraxut.[39] Il-biċċa l-kbira ta' dawn kienu kaċċaturi u bdiewa u kienu kollha voluntiera u ma jitħallsux. Fil-Mellieħa kienet twaqqfet kumpanija tagħhom u kien fiha 100 ruħ.[40]

Element militari ieħor fil-Mellieħa kienu l-ajruplani tal-baħar (*seaplanes*). Dawn kienu jinżlu kemm fil-Bajja ta' Għajn Tuffieħa, kif ukoll fil-Bajja tal-Mistra fejn għamlu xi żmien stazzjonati wkoll.[41]

Barra minn dan kollu, il-militar għal żmien qasir matul l-istess gwerra kellu wkoll stazzjon tar-radar fil-ponta tal-Marfa.[42]

Il-Manuvri Militari

Sinonimi mal-militar fil-Mellieħa kienu l-manuvri. Matul iż-żmien li Malta kienet bażi militari tal-Imperu Ingliż, is-servizzi Ingliżi u ġieli anki l-alleati tagħhom, fosthom il-qawwiet Amerikani, kemm-il darba wettqu manuvri fl-inħawi tal-Mellieħa, l-aktar fil-Bajja tal-Għadira.

Manuvri mill-ajru fl-inħawi tal-Mellieħa f'Mejju 1960
(Times of Malta)

Dawn l-aktar li saru kienu fis-snin ħamsin u sittin tas-seklu għoxrin, fl-eqqel tal-Gwerra l-Bierda. Fost dawn il-manuvri kien hemm wieħed Amerikan fil-31 ta' Jannar 1950 fejn sar taħriġ ta' żbark fl-Għadira b'sehem ta' 800 morin Amerikan.[43]

Eżerċizzju ieħor kien il-*Beehive Two* li sar f'Ġunju tal-1952. F'dawn il-manuvri ħadu sehem diversi pajjiżi tan-NATO, fosthom il-forzi Ingliżi u dawk Amerikani ma' oħrajn Franċiżi, Taljani u Griegi. Dan l-eżerċizzju kien sar f'diversi nħawi tal-Mellieħa bħall-Għadira, il-Marfa u Għajn Tuffieħa. Kienu ġew isegwu dan it-taħriġ diversi uffiċjali għolja, fosthom il-Kmandant tal-flotta tal-Baħar Mediterran Lord Mountbatten.[44]

Fit-18 ta' Awwissu tal-1953 kien sar taħriġ ta' żbark minn elf morin Amerikan[45] u fi Frar tal-1956 kien sar ieħor fl-Għadira mill-forżi Ingliżi.[46] Fis-6 ta' Settembru tal-istess sena kien sar taħriġ ieħor mill-Morini Ingliżi u kienu ġew isegwu dawn il-manuvri l-Aġent Prim Ministru Ġużè Ellul Mercer u l-Gvernatur Robert Laycock.[47]

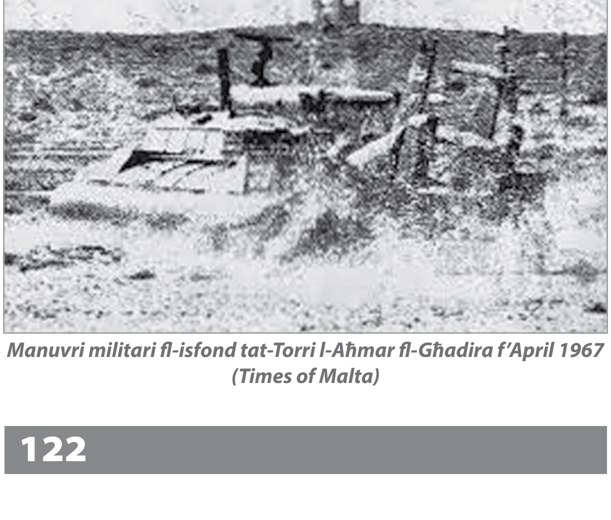

Manuvri militari fl-isfond tat-Torri l-Aħmar fl-Għadira f'April 1967
(Times of Malta)

Manuvri oħra fl-Għadira saru f'Awwissu tal-1958,[48] f'Settembru tal-1959,[49] fis-26 ta' April 1960 fejn anki ħa sehem id-Duka ta' Edinburgh il-Prinċep Philip[50], f'Mejju 1960[51] u f'Marzu tal-1963.[52]

Taħriġ ieħor min-NATO fil-Bajja tal-Għadira kien sar f'April tal-1967[53] u f'Novembru tal-istess sena kien sar taħriġ fl-Għadira u f'Għajn Tuffieħa minn morini Amerikani.[54]

Minbarra dawn l-elementi kollha li semmejna, għal xi żmien fil-Mellieħa kien hawn ukoll preżenza ta' militar Malti fis-snin tmenin tas-seklu għoxrin u kienu stazzjonati fit-Torri l-Aħmar bħala post ta' osservazzjoni.

Hawnhekk tagħlaq il-mixja ħafifa tagħna mal-militar fil-Mellieħa. Żgur u mhux forsi li hemm ħafna aktar x'jingħad u lok ta' aktar riċerka u tiftix fis-suġġett.

Biblijografija:

1 Bonnici Alexander, *Il-Mellieħa,* 1994, pp 17-18.
2 Vella Andrew, *Storja ta' Malta Vol 1,* 1993,pp 139-140.
3 Fiorini Stanley, *"Id-Dejma, il-Mahras and the defence of the Maltese islands in the late medieval and early modern times",* George Cassar (ed), Sacra Militia: Journal of the Sacra Militia Foundation, Issue 2, May 2003, p 24.
4 Wettinger Godfrey,*"L-inħawi tal-Mellieħa fiż-Żmien Nofsani",* Joe Catania(ed), Il-Mellieħa mal-Milja taż-Żmien, 2002, p 41.
5 Fiorini Stanley, op.cit. p 20.
6 Ibid.
7 Ibid. p 21.
8 Fiorini Stanley, *Malta in 1530*, Victor Mallia Milanes(ed), Hospitaller Malta 1530-1798, 1992, p 121.
9 Catania Paul, *Naxxar*, Heritage nru. 65, p 1301.
10 Spiteri Stephen, *Fortifikazzjonijiet,* Joe Catania(ed), Il-Mellieħa mal-Milja taż-Żmien, 2002, p 80.
11 Wettinger Godfrey, "*The Militia List of 1419-20: A new starting point for the study of Malta's population* " Melita Historica 1969, pp 80-106.
12 Bonnici Alexander, Festa Maria Bambina 1996, p 26.
13 Fiorini Stanley, *"Id-Dejma, il-Mahras and the defence of the Maltese islands in the late medieval and early modern times",* George Cassar (ed), Sacra Militia: Journal of the Sacra Militia Foundation, Issue 2, May 2003, p 24.
14 Bonnici Alexander, *Għassiesa għall-Mellieħa fi Żmien l-Aragoniżi,* Festa Maria Bambina 1996, p 26.
15 Ibid. p 45.
16 Fiorini Stanley, op.cit. p 22.
17 Borg Paul P., *Selmun u l-Inħawi*, 1989, p 58.
18 Debono Charles, "*The late stages of the Ottoman Razzia on Malta in 1614,* Rueben Abela (ed). The Turkish Raid of 1614, 2014, pp 24-28.
19 Muscat Jimmy, *Fortifications of the Knights Hospitallers in Mellieħa,* 2012, p 84.
20 Spiteri Stephen, op.cit. p 83.
21 Borg Joe, *The 13 towers of De Redin*, Heritage nru. 16. pp 305-307.
22 Muscat Jimmy, op.cit. p 15.
23 Ibid. p 22.
24 Muscat Jimmy, *Il-Mellieħa - L-Istorja tagħha bir-ritratti*, 2011, p 18.

[25] Muscat David, Leħen l-Imperial. Għid 1997, p 11.
[26] Testa Carmel, *Miż-żewġ naħat tas-swar.* l-Ewwel Ktieb 1979, p 29.
[27] Ibid. pp 40-41.
[28] Bartolo David, "*L-Mellieħa u l-Ewwel Gwerra Dinjija*", Għaqda Mużikali Imperial - Festa Maria Bambina 2014, pp 131-137.
[29] Debono Charles, "*Sottomarin Germaniz rapurtat viċin il-kosta Melleħija fi żmien l-Ewwel Gwerra Dinjija,*" Festa Maria Bambina - La Vittoria 2012, pp 156-157.
[30] Ibid.
[31] Borg Paul P., op.cit. p 60.
[32] Ibid. p 59.
[33] Debono Charles, *Wartime Mellieħa*. Vol 1, 2014, p 29.
[34] Ibid. p 14.
[35] Ibid. p 24.
[36] Ibid. p 28.
[37] Ibid. pp 74-75.
[38] Ibid. p 78.
[39] Buttigieg Anton, *Fil-Morsa tal-Gwerra,*1981. p 31.
[40] Debono Charles, *Wartime Mellieħa* Vol 1. 2014. p 119.
[41] Ibid. pp 11-12.
[42] Abela Mayor Tony, *Malta's early warning system during World War II*, 2014, pp 416-423.
[43] Times of Malta 5th February 1950.
[44] Times of Malta 14th June 1952.
[45] Times of Malta 19th August 1953.
[46] Times of Malta 28th February 1956.
[47] Times of Malta 7th September 1956.
[48] Times of Malta 27th August 1958.
[49] Times of Malta 18th September 1959.
[50] Times of Malta 27th April 1960.
[51] Times of Malta 19th May 1960.
[52] Times of Malta 19th March 1963.
[53] Times of Malta 21st April 1967.
[54] Times of Malta 4th November 1967.

Referenzi:

Wettinger Godfrey, "*The Militia List of 1419-20. A new starting point for the study of Malta's population*", Melita Historica 1969, pp 80-106.

Hahs, David Gene, "*Medieval Malta: Abandoned Villages, Chapels and Farmhouses*" (2010) Electronic Theses, Treaties and Dissertations Paper 4334.

Mappa

Fiorini Stanley, *"Id-Dejma, il-Mahras and the defence of the Maltese islands in the late medieval and early modern times"*, George Cassar (ed), Sacra Militia: Journal of the Sacra Militia Foundation, Issue 2, May 2003.